

Interactional Effect of Perceived Empathic Classroom Atmosphere and Self-Esteem on Bullying

Mehmet KANDEMİR¹

Yaşar ÖZBAY²

ABSTRACT: In this research, the relationship between interactional effect of perceived empathic classroom atmosphere and self-esteem on peer bullying was examined. The research was conducted on 420 students, 218 boys and 208 girls, from 6. 7. and 8. grades in public schools at the center of Ankara. In the result of research, it was found that there is no relation between bullying and interactional effect of intraclassroom empathic atmosphere perceived by students and self-esteem on bullying. Moreover, it was found that there is a linear relation between perceived empathic atmosphere and self-esteem; a negative relationship between perceived empathic atmosphere and bullying; a negative relationship between self-esteem and bullying. Empathic atmosphere and self-esteem interaction on bullying appears to be only found for empathic understanding.

Key Words: Empathy, Self-Esteem, Bullying

SUMMARY

Purpose and significance: The aim of the study is to investigate the relationship between intra-classroom perceived empathy and self-esteem on peer bullying.

Methods: The research was conducted on 426 students, 218 boys and 208 girls, from 6. 7. and 8. grades in public schools at the center of Ankara. In the research “Violence-Bullying Survey” that determines the students’ bullying level; “Perceived Intra-Classroom Empathic Atmosphere Scale” that measures perceived intra classroom empathic atmosphere and “Coopersmith Self-Concept Scale” that measures the self-esteem were used. To determine the interactional effects of intraclassroom empathic atmosphere perceived by students and self-esteem on peer bullying, the factorial ANOVA was used.

Results: In the result of research, it was found that there is no relation between bullying and interactional effects of intra classroom empathic atmosphere perceived by students and self-esteem. Moreover, it was found that there is a linear relation between perceived empathic atmosphere and self-esteem; a negative correlation between perceived empathic atmosphere and bullying; a negative correlation between self-esteem and bullying. It was found that there is a negative linear relation between perceived empathic atmosphere and bullying. As the interaction between empathic intra-classroom atmosphere and self-esteem on bullying behaviors is concerned, only empathic understanding is found to be significant among the four empathic atmosphere dimensions.

Discussion and Conclusions: According to the results of that study; there is a lower level indirect significant relationship between students’ perceived empathic atmosphere (sincerity, subjective perceptions, understanding, and unconditional acceptance) and bullying behaviors. It can be said that people having bullying behaviors have difficulty in understanding and realizing what other people think and feel. In other words, empathic perception (sincerity, subjective perceiving, understanding, and unconditional acceptance) of these people is lower than the other not having bullying behaviors. The students’ behaviors are affected by their perceptions about environment. On the other side, teachers’ affective support and accepting them as individuals, and students’ positive classroom management perceptions decreases the students’ tendency towards bullying behaviors. There is also an indirect relationship between students’ bullying behaviors and their self-esteem. As the students’ self-esteem is lower, this will also negatively affect their relations with others, therefore they will show bullying behaviors to make the others accept them.

¹ Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, mkandemir61@gmail.com

² Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, yozbay@yahoo.com

Sınıf İçinde Algılanan Empatik Atmosfer İle Benlik Saygısı Arasındaki Etkileşimin Zorbalıkla İlişkisi

Mehmet KANDEMİR³

Yaşar ÖZBAY⁴

ÖZ: Araştırmada, sınıf içinde algılanan empatik atmosfer ile benlik saygısı arasındaki etkileşimin akran zorbalığı ile ilişkisi incelenmiştir. Araştırma, Ankara merkezindeki dört resmî okulun 6, 7 ve 8. sınıflarında eğitim gören 218'i erkek ve 208'i kız olmak üzere toplam 426 öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda sınıf içinde algılanan empatik atmosfer ile benlik saygısı arasındaki etkileşimin akran zorbalığı ile ilişkisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Fakat, benlik saygısı ve empati düzeylerine göre zorbalık testinden alınan ortalama puanların hangi düzeylerde farklılaştığını belirlemek için yapılan analiz sonucunda anlamlı farklar bulunmuştur. Araştırmada elde edilen bulgulara göre, öğrencilerin sınıf içersinde algıladıkları empatik atmosfer ile zorbalık davranışları arasında ters ve doğrusal yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Anahtar Sözcükler: Empati, Benlik Saygısı, Zorbalık

GİRİŞ

Yirminci yüz yılın ortalarında, geleneksel kültürden demokratik bir kültüre geçerken eğitim kurumlarımızda bu geçişin etkisi altında kalmış çağdaş, bireyi diğerlerinden farklı kılan ve ona özgü olan duyguları, algıları, inançları ve amaçları ile ilgilenen insancıl yaklaşımı benimsemeye başlamıştır. Hümanist bakış açısı incelendiğinde, insanın temelde özgür bir varlık olması gerektiği koşul olarak karşımıza çıkmaktadır (Rogers, 1961). İnsancıl yaklaşımın temelinde öğrenci vardır. Bireyin kendi kendinin farkına varması, bağımsız hareket edebilmesi, kişisel sorumluluklarını alması, yeteneklerini geliştirmesi, yaratıcı olma ve olaylar karşısında esnek olabilmesi hümanist eğitimin temelini oluşturmaktadır (Şahin ve Özbay, 1997:3). Öğrencinin bu özelliklerini geliştirebilmesi için okul ve sınıf atmosferinin uygun olması gerekmektedir. Demokratik ve insancıl bir sınıf atmosferi ile öğrenciler daha verimli çalışabilirler, kendilerini güvende hissedebilirler ve olumlu bir benlik algısı geliştirebilirler. Böyle bir sınıf atmosferinin oluşmasında hümanist eğitimin getirdiği ilke ve kavramlar önemli bir yere sahiptir.

Sınıf atmosferinin pozitif olabilmesi adına insancıl yaklaşımın en fazla üzerinde durduğu kavram empatidir. Değişik anlamda yüklemeler yapılan empati kavramı, kısaca karşıdaki insanın duygu ve düşüncelerini anlama (Eisenberg, 1983:3; Gurthrie, 1997:85; Preece ve Ghozati, 2001:233; Preston ve Weal, 2002:1; Strayer ve Roberts, 2004:230; Wiseman, 1996:1162) veya doğru anlama ve algılama işlemidir. Kişinin kendisini bir başka bilincin yerine koyarak, söz konusu bilincin duygularını, isteklerini ve düşüncelerini, onun bu yaşantılarını o anda tecrübe etmeksizin anlama yeteneğidir (Özbay ve Canpolat, 2003:40). Hümanist bakış açısı irdelendiğinde insanın, temelde özgür bir varlık olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda empatik sınıf atmosferi öğrenciye ait davranış özgürlüğünün sınırlarıyla belirlenir. Yani nasıl davranılacağı konusunda kişiye tanınan bir özgürlük alanı yoksa, kişinin kendi kuralları ve otoritesi, kendi doğrularıyla birlikte karşı tarafa empoze edilecek demektir (Özbay ve Şahin, 2000:105). Sınıf atmosferinde, gerçek bir öğrenmenin meydana gelmesi için psikolojik danışma ortamında geçerli olan üç temel öğenin öğrenme ortamında da olması gerekmektedir. Bunlar, tutarlılık (kişinin başkaları tarafından olduğu, görüldüğü gibi algılanması), empatik anlama (kendi duygularını bir kenara bırakıp karşısındakinin duygularını ona göre algılama ve bunu karşısındakine yansıtma) ve şartsız kabuldür (sıcak ilgiye dayalı, yargılamasız, kişisel tatmine yönelik olmayan tutumlardır) (Pitrik ve Mallich, 2004:177).

Öğrencilerin olumlu benlik tasarımı geliştirmesinde, özsaygılarının gelişmesinde, öğrencinin sosyal çevreyi olumlu algılayışı, öğretmenlerin ve öğrencilerin sosyal ve duygusal desteğinin

³ Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, mkandemir61@gmail.com

⁴ Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, yozbay@yahoo.com

algılanma düzeyinin yüksek olması önemlidir. Duygusal desteğin az olduğu, öğrencinin kendini sınıfın bir parçası olarak düşünmediği sınıflarda özsaygının gelişimi olumsuz bir şekilde etkilenmektedir (www.kocschool.k12.tr/cont/elementary/counseling/ozsaygi, 2005). Bireylerin yaşamının farklı yönlerini etkileyen bir kişilik değişkeni ve sağlıklı bir kişiliğin gelişiminin ön koşulu özsaygıdır. Özsaygı bireyin kendini yetenekli, önemli, başarılı ve değerli olarak algılama derecesi olarak tanımlanır (Güloğlu ve Aydın, 2001). Çocuklarda özellikle ilköğretim beşinci sınıflardan sonraki yıllarda başarısızlığın arttığı görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, öğretmen-öğrenci ilişkilerindeki yakınlığın azalması, öğretmenlerin öğrencilerin güçlü ve zayıf oldukları yön ve durumları bilmemeleri sonucu onlardan gerçekçi olmayan bir başarı beklentisi içerisine girmeleri olarak görülmektedir. Öğretmenin sıcak, samimi ve kabul edici bir iletişim ortamında öğrencilerin iç dünyalarına duyarlı olması öğrencilerin özsaygılarını geliştirici bir özelliğe sahip olduğu vurgulanmaktadır (Pişkin, 2001).

Öğrencilerin sınıf içinde insancıl bir atmosferi algılayamaması, öğrencilerin özsaygılarının düşmesine, öğrenciler arasında istenmeyen davranışların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. İstenmeyen davranışlardan biri de öğrenciler arasında meydana gelen zorbalıktır. Olweus'a (2003) göre, öğrenciler arasında meydana gelen zorbalık davranışları, yaklaşık 30 yıldır okullarda ciddi bir problem olarak bilinmektedir. Okullarda meydana gelen saldırganlık olaylarının bir türü olan okul zorbalığı (school bullying), yaşça daha büyük ya da fiziksel olarak daha güçlü olan öğrencilerin kendilerinden daha güçsüz olanları sürekli olarak hırpalaması, eziyet etmesi ve rahatsız etmesidir. Zorbalık davranışları eğitim-öğretim etkinliklerini olumsuz etkileyebilmekte ve çocuklar üzerinde; kaygı, stres, kızgınlık, çaresizlik, okula gitmek istememe, bazı kronik hastalıkların ortaya çıkma ve hatta intihara kalkışma gibi psikolojik etkiler bırakmaktadır (Elliot, 1992; Olweus, 2003). Hatta zorbalığa maruz kalmış öğrencilerin bu durum karşısında yaşadıkları problemler sadece okul yıllarıyla sınırlı kalmayıp, yaşamın sonraki dönemlerinde de devam ettiği, bu etkinin sadece zorbalığa maruz kalan kurbanların değil, aynı zamanda zorbalığa tanık olan ve zorbaca davranışları alışkanlık haline getiren çocukların da gelişimini olumsuz biçimde etkilediği pek çok çalışmada ortaya konmuştur (Olweus, 1993; Banks, 1997). Japonya, Avusturya, Kanada, Amerika ve Avrupa'da okullarda zorbalık %7 ila %35 arasında ergen ve çocukları etkileyen ciddi bir problemdir (Baldry, 2003). İngiltere ve Galler'de 13 ila 15 yaş arası 11535 öğrenci üzerinde yapılan bir çalışmada öğrencilerin % 25 zorbalık yaptıkları bulunmuştur (Rigby, 2003:587). Akran veya okul zorbalığı Finlandiya'da %11.5 ve İrlanda'da %49.8 oranında ilköğretim okullarını etkileyen ciddi bir problemdir (Dake ve diğ., 2003).

Öğrencilerin içinde buldukları çevreyi algılama biçimi öğrencilerin istenmeyen davranışları üzerinde etkili olmaktadır. Öğrencilerin, öğretmenin duygusal anlamda destekleyici sınıf yönetimini algılayışı ile öğrenciler arasında şiddet, zorbalık gibi istenmeyen davranışlar arasında ilişki bulunmuştur. Duygusal destek arttıkça istenmeyen davranışlar azalmaktadır (Bru ve diğ., 2002:301). Son on yılda yapılan araştırmalara bakıldığında düşük özsaygı ile zorbalığa maruz kalma arasında nedensel bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bunun yanında, zorbalık gösteren öğrenciler ve zorbalığa maruz kalan öğrencilerin zorbalık içinde olmayan öğrencilere göre özsaygı düzeyleri daha düşüktür (Andreou, 2000:50). Empati düzeyi, özsaygı ve zorbalık ile ilişkili olarak gerek yurt içinde gerekse de yurt dışında pek çok araştırmaya rastlanmıştır. Fakat sınıf içinde algılanan empatik atmosfer ile benlik saygısı arasındaki etkileşimin akran zorbalığını nasıl etkilediğine yönelik her hangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Okullarda önemli bir disiplin problemi olan zorbalığı önleme veya baş etmeye yönelik olarak empati ve benlik saygısının zorbalık ile ilişkisinin araştırılması, öğrencilerin sınıf atmosferini ne kadar empatik algıladıkları ile benlik saygılarının zorbalık üzerinde ortak etkisinin incelenmesi bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu çerçevede, bu çalışmada ilköğretim düzeyinde çocukların zorbalık davranışları ile empatik sınıf atmosferi algıları ve benlik saygıları arasında nasıl bir ilişki vardır ve empatik sınıf atmosferi algısı ile benlik saygısı ortak olarak zorbacı davranışları ne kadar etkilemekte ve/veya açıklamaktadır gibi sorulara cevap aranmaya çalışılmaktadır.

YÖNTEM

Araştırma Grubu

Araştırma grubunu, Ankara ili merkez ilçelerinden farklı sosyo-ekonomik düzeyleri temsil edici okullar arasından tesadüfi olarak belirlenen dört devlet ilköğretim okulunun 6, 7 ve 8. sınıflarında öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında 218'i erkek ve 208'i kız olmak üzere toplam 426 öğrenciye ulaşılmış ve analizler bu veriler üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Empatik Sınıf Atmosferi Tutum Ölçeği (ESATÖ): Özbay ve Şahin'in (2000) tarafından empatik sınıf atmosferi tutumlarını ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. 291 değişik lise öğrencisi üzerinde gerçekleştirilen bu çalışma, sınıfta öğretmenin empatik tutumlarının öğrenciler tarafından nasıl algılandığını belirlemektedir. Görünüş geçerliliğinin yanında yapılan Faktör analizi sonucunda yapı geçerliliği konusunda da bulgular elde edilmiştir. Faktörlenebilirlik incelemesinden sonra, 58 maddelik empatik sınıf atmosferine ilişkin ölçeğin 43 maddelik 4 faktör çözümlenmesi içinde açıklanabilirliği belirlenmiştir. "Empatik anlama", "Olumlu kabul", "Öznel algılama" ve "İçtenlik olarak yorumlanan ve adlandırılan faktörler toplam varyansın %54.13'ünü açıkladığı belirlenmiştir. Testin güvenilirliği maddeler arası iç tutarlılık yöntemiyle belirlenmiş ve Cronbach alfa değerlerinin genel ve alt testler için .69 ile .91 arasında değiştiği bulunmuştur. ESATÖ olarak kısaltılan bu testin algılanan empatik sınıf atmosferi tutumlarını geçerli ve güvenilir olarak ölçülebileceği konusunda sonuçlar elde edilmiştir (Özbay ve Şahin, 2000).

Coopersmith Benlik Saygısı Envanteri: Özsaygı düzeyini belirlemek için geliştirilen bu ölçek toplam 58 maddeden oluşmaktadır. Coopersmith (1959) aracın testin tekrarı güvenilirlik katsayısını .88 (5 hafta arayla) ve .70 (3 yıl arayla) bulmuştur. Yine Coopersmith (1967) aracın Kuder Richardson güvenilirlik katsayısını kızlar için .91 ve erkekler için .80 olarak bulduğunu belirtmektedir. Bu bulgular Coopersmith Özsaygı Envanteri'nin güvenilir ve geçerli bir araç olduğunu göstermektedir. Ölçek son olarak Pişkin (1996) tarafından ölçek Türkçe'ye uyarlanmıştır.

Şiddet-Kaba Güç Anketi: Okullarda yaşanan zorbalığın bedensel (itme, tekme atma gibi), sözel (ad takma, alay etme gibi) ve duygusal (gruptan dışlama, eşyalarına zarar verme gibi) yönleri ele alınmıştır (Elliot, 1992). Karaman-Kepenekçi (2003), önerilen bu sınıflandırmaya uygun, toplam 15 maddelik bu anketi geliştirmiştir. Ankette her bir maddenin uygulanma sıklığı, "Hiçbir zaman, bir kez, ara sıra, çok sık, her gün" olarak değerlendirilmektedir. Araştırma kullanılan bu ölçeğin araştırma sırasında tekrar geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Ölçekteki maddelerin öğrenciler tarafından daha iyi anlaşılması amacıyla maddelerin bazıları değiştirilmiştir. Daha sonra 121 ilköğretim ikinci kademe öğrencileri üzerinde ölçeğin güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Yapılan Faktör analizi sonucunda yapı geçerliliği konusunda da bulgular elde edilmiştir. Çalışma sonucunda ölçeğin toplam varyansın %57.51'ini açıkladığı belirlenmiştir. Testin güvenilirliği maddeler arası iç tutarlılık yöntemiyle belirlenmiş ve Cronbach alfa değeri .86 olarak bulunmuştur.

BULGULAR

Bu bölümde araştırmaya katılan ilköğretim ikinci kademe öğrencilerinin genel olarak algıladıkları sınıf içi empatik atmosfer ile benlik saygısı arasındaki etkileşimin zorbalık davranışlarıyla ilişkisini belirlemeye yönelik analizlere yer verilmiştir.

Tablo 1. Empatik Atmosfer, Zorbalık ve Benlik Saygısı Arasındaki Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	1	2	3
Empati (1)	1.00		
Zorbalık (2)	-.23**	1.00	
Benlik Saygısı (3)	.18**	-.26**	1.00

** p< .01.

Tablo 1'de öğrencilerin empatik atmosfer, zorbalık ve benlik saygısı anketlerine verdikleri cevaplar arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan istatistiksel işlemler sonucunda; öğrencilerin empatik atmosfer ile zorbalık

puanları arasında düşük düzeyde ters yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur, ($r = -.23$, $p < .05$). Algılanan empatik atmosferin artması ile zorbalık davranışlarının düştüğü ortaya çıkmıştır. Öğrencilerin algılanan sınıf içi empatik atmosfer ile benlik saygısı puanları arasında düşük düzeyde pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur, ($r = .18$, $p < .05$). Buna göre öğrenciler sınıfta hissettikleri, algıladıkları empatik atmosferin artması ile özsaygı düzeylerinin artmakta olduğu söylenebilir. Öğrencilerin zorbalık ile benlik saygısı puanları arasında düşük düzeyde ters ve doğrusal yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur, ($r = -.26$, $p < .05$). Yani zorbalık düzeyi arttıkça benlik saygısı puanları düşmektedir.

Tablo 2. Benlik Saygısı ve Empati/İçtenlik Düzeylerine Göre Zorbalık Ortalama Puanlarının Betimsel İstatistikleri

İçtenlik Düzey	Benlik Saygısı	$\bar{X}$	Ss	n
Düşük	Düşük	2.64	1.14	55
	Orta	2.19	.98	40
	Yüksek	2.12	.92	30
Orta	Düşük	2.58	1.11	58
	Orta	2.12	.86	40
	Yüksek	1.86	.61	39
Yüksek	Düşük	2.03	.90	41
	Orta	1.82	.77	57
	Yüksek	1.83	.60	60
Toplam	Düşük	2.46	1.09	154
	Orta	2.01	.87	137
	Yüksek	1.91	.69	129

Tablo 2’de öğrencilerin, benlik saygısı ve empati içtenlik düzeylerine göre zorbalık testine ilişkin verdikleri cevapların ortalama puanlarına ilişkin betimsel veriler yer almaktadır. Ortalamalara bakıldığında sınıf içinde içtenlik düzeylerini düşük olarak algılayan öğrencilerin, daha çok düşük benlik algısına sahip oldukları ($\bar{X} = 2.64$) görülmektedir. İçtenlik düzeyi orta olan öğrencilerin benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığında en yüksek ortalamanın düşük benlik algısına sahip öğrencilere ait olduğu görülmektedir ($\bar{X} = 2.58$). İçtenlik düzeyi yüksek olan öğrencilerin benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığında en yüksek ortalamanın düşük benlik algısına sahip öğrencilere ait olduğu görülmektedir ($\bar{X} = 2.03$). Tablo 6’deki değerler incelendiğinde genel olarak sınıf içerisindeki içtenlik düzeyi düşük olarak algılayan öğrencilerin benlik saygıları da düşük olduğu görülmektedir. Tablo 2’deki değerler incelendiğinde genel olarak sınıf içerisindeki içtenlik düzeyini düşük, orta ve yüksek olarak algılayan öğrencilerin benlik saygılarının düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Benlik Saygısı ve Empati İçtenlik Düzeylerine Göre Zorbalık Ortalama Puanların ANOVA Sonuçları

Varyans Kaynağı	KT	Sd	KO	F	p
ICTEN	12.86	2	6.43	7.98	.000
BENSAY	17.78	2	8.89	11.03	.000
ICTEN X BENSAY	3.30	4	.82	1.021	.396
Hata	331.41	411	.81		
Toplam	2298.73	420			

$$R^2 = .11 \text{ (Adj. } R^2 = .09)$$

Tablo 3’de görüldüğü gibi, empatinin içtenlik boyutu ve benlik saygısı ile zorbalık puanları arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Buna karşın her iki değişkenin ortak etkileşiminin zorbalık puanları açısından anlamlı farklılıklar yaratmadığı anlaşılmıştır ($F = 1.021$, $p > .05$). Benlik saygısı ve empati içtenlik düzeylerine göre zorbalık testinden alınan ortalama puanların hangi düzeylerde farklılaştığını belirlemek için ANOVA analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda anlamlı farklar bulunmuştur. Bu farklar, İçtenlik boyutunda ($F = 7.97$, $p < .05$) ve benlik saygısı boyutunda ($F =$

11.03, $p < .05$) yer almaktadır. Bu fark; düşük içtenlik düzeyi–yüksek içtenlik düzeyi, orta içtenlik düzeyi–yüksek içtenlik düzeyi. Bu bulguya göre sınıf içinde algılanan içtenlik düzeyi ile zorbalık puanları arasında ters yönlü bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. İçtenlik düzeyinin artması ile zorbalık davranışları azalmaktadır. Tablo 2’ u yorumlandığında benlik saygısının alt boyutları ile zorbalık puanları arasında bir farklılık vardır. Bu fark; düşük düzey benlik saygısı–orta benlik saygısı, düşük düzey benlik saygısı–yüksek benlik saygısı arasında belirlenmiştir. Yani yüksek benlik saygısına sahip olan bireyler ile düşük düzey benlik saygısına sahip bireylere göre; orta benlik saygısına sahip bireyler ile düşük düzey benlik saygısına sahip bireylere göre daha az zorbalığa maruz kaldıklarını söylemek mümkündür.

Tablo 4. Benlik Saygısı ve Empatik Öznel Algılama Düzeylerine Göre Zorbalık Ortalama Puanlarının Betimsel İstatistikleri

Öznel Algılama	Benlik Saygısı	$\bar{X}$	S	n
Düşük	Düşük	2.55	1.10	48
	Orta	2.05	.85	50
	Yüksek	2.08	.79	46
Orta	Düşük	2.54	1.09	64
	Orta	2.05	.85	41
	Yüksek	2.02	.69	35
Yüksek	Düşük	2.22	1.06	42
	Orta	1.86	.85	45
	Yüksek	1.66	.51	48
Total	Düşük	2.46	1.09	154
	Orta	1.99	.85	136
	Yüksek	1.92	.69	129

Tablo 4’de öğrencilerin, benlik saygısı ve empati öznel algılama düzeylerine göre zorbalık testine ilişkin verdikleri cevapların ortalama puanlarına ilişkin betimsel veriler yer almaktadır. Sınıf içindeki algılanan öznel algılama düzeylerini düşük olarak algılayan öğrencilerin, benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığında düşük benlik algısına sahip öğrencilerin ortalamalarının ($\bar{X} = 2.55$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Öznel algılama orta olan öğrencilerin benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığında en yüksek ortalamanın düşük benlik algısına sahip öğrencilere ait olduğu görülmektedir ($\bar{X} = 2.54$). Öznel algılama yüksek olan öğrencilerin benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığında en yüksek ortalamanın düşük benlik algısına sahip öğrencilere ait olduğu görülmektedir ($\bar{X} = 2.22$). Tablo 3’deki değerler incelendiğinde genel olarak sınıf içersindeki algılanan öznel algılama düzeyini düşük olarak değerlendiren öğrencilerin benlik saygıları da düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Benlik Saygısı Ve Empati Öznel algılama Düzeylerine Gore Zorbalık Ortalama Puanları ANOVA Sonuçları

Varyans Kaynağı	KT	Sd	KO	F	p
BENSAY	22.60	2	11.30	13.91	.000
ÖZNEL ALGILAMA	8.30	2	4.20	5.14	.006
BENSAY x ÖZNEL ALGILAMA	.66	4	.17	.21	.936
Hata	332.30	410	.81		
Toplam	2274.79	419			

$$R^2 = .10 \text{ (Adj. } R^2 = .08)$$

Yapılan analiz sonucunda Tablo 4’te empatik öznel algılama düzeylerinin benlik saygısı ile etkileşiminin zorbalık üzerindeki etkisinde anlamlı farklılıklar bulunamamıştır ($F = .21$, $p > .05$). Bu bağlamda, sınıf içinde algılanan empatik atmosfer ile benlik saygısı arasındaki etkileşimin zorbalık davranışı üzerinde doğrudan bir etkisinin olmadığı ortaya çıkmaktadır. Benlik saygısı ve empati öznel algılama düzeylerine göre zorbalık ortalama puanlarının hangi düzeylerde farklılaştığını belirlemek

için ANOVA yapılmıştır. Bu analiz sonucunda anlamlı farklar bulunmuştur. Bu farklar, öznel algılama boyutunda ($F= 5.14, p< .05$) ve benlik saygısı boyutunda ($F= 13.91, p< .05$) yer almaktadır. Bu fark; yüksek öznel algılama–düşük öznel algılama, yüksek öznel algılama–orta öznel algılama arasındadır. Bu bulguya göre sınıf içinde algılanan öznel algılama düzeyi ile zorbalık puanları arasında ters yönlü bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Öznel algılama düzeyinin artması ile zorbalık davranışları azalmaktadır. Tablo 4 incelendiğinde, benlik saygısının alt boyutları ile zorbalık puanları arasında bir farklılık vardır. bu fark; düşük düzey benlik saygısı–orta benlik saygısı, düşük düzey benlik saygısı–yüksek benlik saygısı arasında fark belirlenmiştir. Yani yüksek düzey benlik saygısına sahip olan bireyler, düşük düzey benlik saygısına sahip bireylere göre; orta düzey benlik saygısına sahip bireyler ile düşük düzey benlik saygısına sahip bireylere göre daha az zorbalığa maruz kaldıkları söylenebilir.

Tablo 6. Benlik Saygısı ve Empati Kabul Düzeylerine Gore Zorbalık Ortalama Puanlarının Betimsel İstatistikleri

Kabul Düzeyi Benlik Saygısı		$\bar{X}$	S	n
Düşük	Düşük	2.74	1.13	67
	Orta	2.21	.90	52
	Yüksek	2.03	.73	29
Orta	Düşük	2.25	.97	42
	Orta	2.07	.88	47
	Yüksek	1.84	.62	38
Yüksek	Düşük	2.22	1.06	46
	Orta	1.63	.69	38
	Yüksek	1.89	.73	62
Toplam	Düşük	2.45	1.09	155
	Orta	2.00	.87	137
	Yüksek	1.91	.69	129

Tablo 6’da öğrencilerin, benlik saygısı ve kabul düzeylerine göre zorbalık testine ilişkin verdikleri cevapların ortalama puanlarına ilişkin betimsel veriler yer almaktadır. Sınıf içinde öğrencilerin algıladıkları kabul düzeylerini düşük olarak algılayan öğrencilerin, benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığında düşük benlik algısına sahip öğrencilerin ortalamalarının ($\bar{X} = 2.74$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Kabul düzeyi orta olan öğrencilerin benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığından en yüksek ortalamanın düşük benlik algısına sahip öğrencilere ait olduğu görülmektedir ($\bar{X} = 2.25$). Kabul düzeyi yüksek olan öğrencilerin benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığından en yüksek ortalamanın düşük benlik algısına sahip öğrencilere ait olduğu görülmektedir ($\bar{X} = 2.22$). Tablo 6’daki değerler incelendiğinde genel olarak sınıf içersindeki algılanan kabul düzeyini düşük olarak değerlendiren öğrencilerin benlik saygıları da düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 7. Benlik Saygısı ve Kabul Düzeylerine Gore Zorbalık Ortalama Puanların ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	KT	sd	KO	F	P
KABUL	11.89	2	5.94	7.44	.001
BENSAY	19.88	2	9.94	12.43	.000
KABUL X BENSAY ^a	4.74	4	1.19	1.49	.206
Hata	329.10	412	.799		
Toplam	2297.10	421			

$$R^2 = .12 \text{ (Adj. } R^2 = .10)$$

Yapılan ANOVA analizi sonucunda sınıf içinde algılanan empatik kabul düzeylerinin benlik saygısı ile etkileşimsel etkisinin zorbalık üzerindeki etkisinde anlamlı farklılıklar bulunamamıştır ($F= 1.49, p>.05$). Tablo 6’de benlik saygısı ve empati kabul düzeylerine göre zorbalık testinden alınan ortalama puanların hangi düzeylerde farklılaştığını belirlemek için ANOVA analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda anlamlı farklar bulunmuştur. Bu farklar, kabul boyutunda ($F= 7, 44; p< .00$) ve benlik saygısı boyutunda ($F= 12,44, p< .05$) yer almaktadır. Bu fark, düşük kabul düzeyi–orta kabul

düzei, düşük kabul düzei–yüksek kabul düzei arasında belirlenmiştir. Bulguya göre sınıf içinde algılanan şartsız kabul düzei ile zorbalık puanları arasında ters yönlü bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Şartsız kabul düzeinin artması ile zorbalık davranışları azalmaktadır. Tablo 6 incelendiğinde benlik saygısının alt boyutları ile zorbalık puanları arasında bir farklılık vardır. Düşük düzey benlik saygısı–orta düzey benlik saygısı, düşük düzey benlik saygısı–yüksek düzey benlik saygısı arasında fark belirlenmiştir. Yani yüksek düzey benlik saygısına sahip olan bireylerin, düşük düzey benlik saygısına sahip bireylere göre; orta düzey benlik saygısına sahip bireylerin düşük düzey benlik saygısına sahip bireylere göre daha az zorbalığa maruz kalmaktadırlar.

Tablo 8. Benlik Saygısı ve Empatik Anlama Düzeylerine Göre Zorbalık Ortalama Puanlarının Betimsel İstatistikleri

Empati düzeyi	Benlik Saygısı	$\bar{X}$	S	n
Düşük	Düşük	2.68	1.06	61
	Orta	2.22	.88	46
	Yüksek	2.05	.63	34
Orta	Düşük	2.65	1.12	48
	Orta	2.09	.88	51
	Yüksek	1.77	.63	47
Yüksek	Düşük	1.95	.93	46
	Orta	1.65	.75	42
	Yüksek	1.94	.78	48
Toplam	Düşük	2.45	1.09	155
	Orta	1.99	.87	139
	Yüksek	1.91	.69	129

Tablo- 8’de öğrencilerin, benlik saygısı ve empatik anlama düzeylerine göre zorbalık ortalama puanlarına ilişkin betimsel veriler yer almaktadır. Sınıf içindeki algılanan empatik anlama düzeylerini düşük olarak algılayan öğrencilerin, benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığında düşük benlik saygısına sahip öğrencilerin ortalamalarının ($\bar{X} = 2.68$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Empatik anlaması orta düzede olan öğrencilerin benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığında en yüksek ortalamanın düşük benlik algısına sahip öğrencilere ait olduğu görülmektedir ($\bar{X} = 2.65$). Empatik anlama yüksek olan öğrencilerin benlik saygılarına ilişkin değerlere bakıldığında ise en yüksek ortalamanın düşük benlik algısına sahip öğrencilere ait olduğu görülmektedir ($\bar{X} = 1.95$). Tablo 7’deki değerler incelendiğinde genel olarak sınıf içersindeki algılanan empatik anlama düzeyini düşük olarak değerlendiren öğrencilerin benlik saygıları da düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 9. Benlik Saygısı ve Empatik Anlama Düzeylerine Göre Zorbalık Ortalama Puanlarının ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
EMPAN	15.70	2	7.90	1.10	.001
BENSAY	21.90	2	1.97	14.10	.001
EMPAN X BENSAY	9.85	4	2.50	3.16	.014
Hata	322.70	414	.78		
Toplam	2306.46	423			

$$R^2 = .14 \text{ (Adj. } R^2 = .12)$$

Yapılan ANOVA analizi sonucunda, zorbalık üzerinde sınıf içinde algılanan empatik anlama ile benlik saygısı düzeylerinin etkileşimsel etkisi anlamlı bulunmuştur, $F = 3.16$, $p < .01$. Tablo 7’de benlik saygısı ve empatik anlama düzeylerine göre zorbalık ortalama puanların hangi düzeylerde farklılaştığını belirlemek için ANOVA analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda anlamlı farklar bulunmuştur. Bu farklar, empatik anlama boyutunda ($F = 1.07$, $p < .05$) ve benlik saygısı boyutunda ($F = 14.06$, $p < .05$) yer almaktadır. Bu fark yüksek empatik anlama düzeyi–düşük empatik anlama düzeyi, yüksek empatik anlama düzeyi–orta empatik anlama düzeyi arasında belirlenmiştir. Bu bulguya göre

sınıf içinde algılanan empatik anlama düzeyi ile zorbalık puanları arasında ters yönlü bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. empatik anlama düzeyinin artması ile zorbalık davranışları azalmaktadır. Tablo 8 incelendiğinde benlik saygısı düzeylerine göre zorbalık puanlarında bir farklılık vardır. Bu fark; düşük düzey benlik saygısı–orta düzey benlik saygısı, düşük düzey benlik saygısı – yüksek düzey benlik saygısı arasında fark belirlenmiştir. Yani Yüksek düzey benlik saygısına sahip olan bireyler, düşük düzey benlik saygısına sahip bireylere göre; orta düzey benlik saygısına sahip bireyler ile düşük düzey benlik saygısına sahip bireyler daha az zorbalığa maruz kalmaktadırlar.

TARTIŞMA

Araştırmada elde edilen bulgulara göre, öğrencilerin sınıf içersinde algıladıkları empatik atmosfer ile zorbalık davranışları arasında düşük düzeyde ters ve doğrusal yönde ve anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Algılanan empatik atmosferin artması ile zorbalık davranışlarının düştüğü görülmektedir. Bu bulgu, pek çok çalışma tarafından desteklenmektedir (Baldry ve Farrington, 2000; Bridge, 2003; Bru ve diğ., 2002; Dautenhahn ve Woods, 2003). Araştırma sonucuna göre, öğrencilerin sınıfı, şartsız kabul, içtenlik, öznel algılama ve anlama gibi empati bileşenlerinin yüksek düzeyde algılamaları, öğrenciler arasındaki zorbacı davranışları azaltmaktadır. Farklı bir ifadeyle, öğretmenlerin sınıf içinde öğrencilerine samimi, dürüst olarak davranması, öğrencilerini olduğu gibi kabullenmesi, öğrencilerin duygu ve düşüncelerini doğru anlamaya çalışması ve öğretmenlerin bu tutum ve davranışlarının, öğrenciler tarafından yüksek düzeyde algılanması, öğrenciler arasındaki zorbacı davranışları azaltmaktadır. Zorbacı öğrenciler, zorbalık yaparak, ortamda aidiyet, kendini değerli ve önemli hissetme gibi bazı temel ihtiyaçlarını gidermeye çalışmaktadır. Öğretmen tarafından oluşturulan empatik ortamla birlikte, öğrenciler anlaşılma, önemli olma, değerli hissedilme, bir gruba aidiyet olma gibi ihtiyaçları empatik süreçlerle (kabul, içtenlik, öznel algılama, empatik anlama) karşılanmaktadır. Dolayısıyla ihtiyaçları karşılanan öğrenciler, zorbacı davranışları sergilemekten kaçındığı söylenebilir. Aynı zamanda, öğretmen empatik tutumlarla birlikte, uygun bir davranma modeli öğrenciye sunmaktadır. Bu bağlamda, öğretmenin bu model davranış ve tutumlarının, öğrenciler arasındaki zorbalığı engelleyici olduğu değerlendirilebilir.

Araştırmada öğrenciler arasında meydana gelen zorbalık ile öğrencilerin benlik saygıları arasında düşük düzeyde ters ve doğrusal yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Yani öğrenciler arasındaki zorbacı davranışlar artıkça, benlik saygısı düşmektedir. Araştırma sonucunu destekleyen çalışmalar literatürde yer almaktadır (Hazler, 1997'den, akt: Dölek, 2001:61; Kandemir, 2006; Kandemir, 2008; Levy, 1997; Pearce, 1989:20). Araştırmalara bakıldığında, düşük özsaygı ile zorbacı davranışlar arasında nedensel bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Kişinin kendini algılama düzeyinin yüksek olması, yani kendine olan saygısının yüksek olması zorbalık davranışlarının ortaya çıkmasını engellemektedir. Sonuçlar, özsaygının yüksek olmasıyla birlikte zorbalık davranışının azaldığı göstermektedir. Benlik saygısı kişinin kendine verdiği önemdir, değerdir. Bu değer, fiziksel gücüne, görünüşüne, akademik becerilerine ya da sosyal yaşamda kişinin kendi becerilerine verdiği değer gibi özgün alanlar da olsa, bütün alanlar, ortak etki alanı oluşturmaktadır. Ortak etki alanı, bireyin özgüvenine, kendini farklı bir şekilde ifade etme biçimine, başkalarının kendilik sınırlarına müdahale etmeden kendini savunma becerisine, kendilik algısına ve diğer özelliklerine yansiyabilir. Bu çerçevede, öğrencinin benlik algısının yükselmesi ile birlikte belirtilen özellikler, öğrencilerin zorbacı davranışları maruz kalması ya da zorbacı olma davranışlarını engellediği söylenebilir.

Araştırmada elde edilen bulgulara göre empatinin boyutları (içtenlik, öznel algılama ve şartsız kabul), benlik saygısı ile etkileşiminin zorbalık puanları arasında anlamlı farklılıklar bulunmamıştır. Yani sınıfta algılanan empatik atmosfer (içtenlik, öznel algılama ve şartsız kabul) ile özsaygı arasındaki etkileşimsel etki ile öğrenciler arasında meydana gelen zorbalık arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır. Araştırmada elde edilen bu bulguyu destekleyen veya desteklemeyen herhangi bir araştırmaya literatürde rastlanmamıştır. Araştırmada, sınıf içinde algılanan empatik atmosfer ve benlik saygısının etkileşim gücünün düşük düzeyde çıkması, zorbalığa etkisinin de anlamlı bir katkıda bulunmamasının nedeni olarak gösterilebilir. Etkileşim gücünün yüksek olması durumunda daha olumlu sonuçlar çıkabilir. Bu durum araştırma grubunun bireysel özelliklerinden, etkileşim içinde oldukları öğretmenlerden, aile yapılarından, okul çevresinden, başarı ya da başarısızlık durumları gibi özelliklerden kaynaklı olabilir. Fakat araştırma da çıkan bu sonucun dışında, empatik atmosferlerden önemli bir değişken olan “empatik anlama” boyutunun, benlik saygısı

ile etkileşiminin zorbalık üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu veya ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Empatik anlama ve benlik saygısı düzeyleri arttıkça öğrencilerde görülen zorbalık eğilimi azalmaktadır. Sınıf içi empatik atmosfer boyutları incelendiğinde, empatik anlamanın, diğer kavramlarının merkezinde olabileceğini, yani karşıdakinin yerine kişi kendini düşünerek, derinden hissederek, onu şartsız kabul edebilmek ve ona içten davranmak söz konusudur. Bu durum, empatik anlamayla benlik saygısı arasındaki etkileşim gücünü artırdığını ve zorbalığa ilişkin anlamlı bir etkileşimsel etki oluşturduğu söylenebilir.

Araştırma sonucunda, sınıf içi empatik algılamanın ve öğrencilerin benlik saygılarının yüksek olması ile öğrenciler arasındaki zorbacı davranışlar arasında ters yönde bir ilişki çıkmıştır. Bu bağlamda, öğretmenlerin sınıf ortamında empatik süreçleri daha iyi yansıtmaları ve öğrencilerin benlik saygılarını artırmaya yönelik çalışmalar yapması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda, Hümanist Eğitimin getirdiği, öğretmen-öğrenci iletişim becerilerinin, sınıf içi iletişim süreçlerini yansıtılarak olumlu bir sınıf ortamının oluşturulması önemli olduğu söylenebilir. Ayrıca, öğretmenlere yönelik hizmet içi seminerlerde sınıf içi empatik süreçlere ve olumlu öğretmen tutumlarına ilişkin eğitimler verilebilir. Sosyal beceri, atılganlık becerisi vb. eğitim programları gibi öğrencilerin benlik saygılarını artırıcı etkinlik ve uygulamalarla, öğrencilerin benlik saygıları artırılarak, öğrenciler arasındaki zorbacı davranışlar engellenebilir.

Araştırmada zorbacı davranışlar, sınıf içi empatik atmosfer ve benlik saygısı ile incelenmeye çalışılmıştır. Zorbalık davranışının daha iyi açıklanması için prososyal davranışlar, sosyal beceri, atılganlık, yeterlilik algısı gibi farklı değişkenlerle birlikte, sınıf içi empatik atmosferin boyutlarının ve benlik saygısının, hangilerinin zorbacı davranışları daha fazla yordadığına ilişkin araştırmalar yapılabilir. Ayrıca araştırma ilköğretim ikinci kademe öğrencileri üzerinde ve sadece sınıf içinde algılanan empatik atmosfer dikkate alınarak yapılmıştır. Bu bağlamda, farklı yaş gruplarının da araştırmaya katılması ve öğrencilerin sınıf ortamını algılamasının yanında tüm okul ortamının değerlendirilmesi, zorbalığın gelişim ve bağlamıyla ilişkili daha çok anlaşılmasına söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Andreou, E. (2000). Bully/victim problems and their association whit psychological construct in 8- to 12- year-old Greek school children. *Agressive Behavior*, 26, 49-56
- Baldry, A.C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse and Neglect*, 27, 713-714.
- Baldry, A.C., & Farrington, D.P. (2000). Bullies and delinquents: personal characteristics and parental styles. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 1, 17-18
- Banks, R. (1997). Bullying in schools. Champaign, IL: ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education. (ERIC Document Reproduction Service No. ED407154)
- Bridge, B. (2003). *Zorbalık: Bilinmeyen çeşitleri ve çözümleri*. İstanbul: Beyaz Yayınları
- Bru, E., Stephens, P., & Torsheim, T. (2002). Student's perceptions of class management and reports of their own misbehavior. *Journal of School Psychology*, 4, 287-307.
- Coopersmith, S. (1967). *The antecedents of self-esteem*, San Francisco: Freeman.
- Dake, J.A., James, H.P., & Susan, K.T. (2003). The nature and extent of bullying at school. *Journal of School Health*, 73(5), 173-180.
- Dautenhahn, K. ve Woods, S. (2003). Possible connections between bullying behavior, empathy and imitation. *AISB 2003 Convention: Cognition in Machines and Animals*, University of Wales, Aberystwyth.
- Dölek, N. (2001). *İlk ve orta öğretim okullarındaki öğrenciler arasında zorbaca davranışların incelenmesi ve "zorbalığı önleme tutumu geliştirmesi programı"nın etkisinin araştırılması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- Eisenberg, N. (1983). *The socialization and development of empathy and prosocial behavior* (Special report). East Haddam, CT: The National Association for Humane and Environmental Education..
- Elliot, M. (1992). *Bullying. a practical guide to coping for schools*. Wiltshire: Longman.
- Farrington, D.P. (1993). Understanding and preventing bullying. *Crime and Justice*, Vol. 12, 381, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Gurthrie, K.I., Eisenberg, N., Fabes, R.A., Murphy, B.C., Holmgren, R., Mazsk, P., & Suh, K. (1997). The relations of regulation and emotioanality to children's situational empathy-related responding. *Motivation and Emotion*, 21 (1), 87-108.
- Güloğlu, B. ve Aydın, G. (2001). Coopersmith özsaygı envanteri'nin faktör yapısı. *Eğitim ve Bilim*, 26 (122), 66-71.
- Kandemir, M., Palancı, M., Kurt, T., & Çakır, O. (2008). Relation of the interaction between the self-esteem of elementary students and their prosocial behaviors with peer bullying. *International Conference on Educational Science*, 23-25 June, Cyprus.
- Kapçı, G.E. (2004). İlköğretim öğrencilerinin zorbalığa maruz kalma türünün ve sıklığının depresyon, kaygı ve benlik saygısıyla ilişkisi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*. 37, 2004, 1-12.
- Karaman-Kepenekçi, Y. & Çinkır, Ş. (2003). Öğrenciler arası zorbalık. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 1, 244.
- Levy, K.C. (1997). The Contribution of self-consept on the etiology of adoloscent delinquency. *Adolescence*, 32 (127), 385-392.
- Okul ortamı ve ailenin özsaygı gelişimine etkisi, 01.1.2005 tarihinde <http://kocschool.k12.tr/cont/elementary/counseling>. adresinden alınmıştır.
- Olweus, D. (2002). Bullying at school: Basic fact and effects of a school basit intervention program. *Journal of child Psychology and Psychiatry*, 35 (7) 1171-119.
- Olweus, D. (2003). A Profile of bullying at school, *Educational Leaderships*, 6. 6.
- Özbay, M. H. & Canpolat, B. I. (2003). Psikoterapide empati ve nesnellik ikilemi. *Klinik Psikiyatri*. 6, 39-45.
- Şahin, M., Özbay, Y. (1999). Üniversite öğrencilerinin empatik sınıf atmosferine ilişkin algılamalarının farklı değişkenler açısından incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15, 74-83.
- Özbay, Y. & Şahin, M. (2000). Empatik sınıf atmosferi tutum ölçeği (ESATÖ): Geçerlik ve güvenilirlik çalışması, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19, 104-113.
- Pişkin, M. (1996). Türk ve İngiliz lise öğrencilerinin benlik saygısı yönünden karşılaştırılması. *III. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi*, 15-16 Nisan 1996: Çukurova Üniversitesi, Adana. 21-35.
- Pişkin, M. (2001). *Özsaygıyı geliştirme eğitimi*. Y. Kuzgun (Ed.). *İlköğretimde rehberlik*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım
- Pitrik, M.R., & Mallich, K. (2004). Effect of person-centered attitudes on profesional and social competence in a blended learning paradigm. *Educational Technology and Society*, 7(4), 176-192.
- Preece, J., & Ghozati, K. (2001) Observations and Explorations of Empathy Online. In. R. R. Rice and J. E. Katz (Eds.). *The Internet and Health Communication: Experience and Expectations*. Thousand Oaks: Sage Publications.

- Preston, D. S., & Weal, B. M. F. (2002). Empathy: Its ultimate and proximate bases. *Behavioral and Brain Sciences*, 25, 1-72.
- Rigby, K. (2003). Consequences of bullying in schools. *Canadian Journal of Psychiatry*, 48 (9), 584-590.
- Rogers, R.C. (1961). *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin.
- Strayer, J., & Robert, W. (2004). Children's anger, emotional expressiveness, and empathy: relations with parents' empathy, emotional expressiveness, and parenting practices. *Social Development*, 13(2), 229-254.
- Wiseman, T. (1996). A concept analysis of empathy. *Journal of Advanced Nursing*, 23, 1162-1167.